

В.І. Мордвінцева *

«ПІЗНЬОСКІФСЬКА КУЛЬТУРА КРИМУ»: ВИНИКНЕННЯ І ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПТУ

Поняття «пізньоскіфська культура Криму» є сучасним концептом, аналогічним за значенням терміну «Кримська Скіфія», в якому початково закладена інтерпретаційна модель, сформована при вивченні письмових та епіграфічних джерел. Вважається, що феномен пізньоскіфської археологічної культури Криму, найімовірніше, віддзеркалює господарсько-культурний розвиток Кримського півострова в умовах його залучення до світосистеми з двома геополітичними центрами — Римом і Парфянським Іраном, які сформувалися до сер. II ст. до н. е., і в I р. до н. е. розділили ойкумену по р. Євфрат. Їхнє послаблення або руйнування в III ст. н. е. призвело до розриву та переформатування більшості мережових зв'язків — ідеологічних, військових, торгово-економічних, що відобразилося на більшості периферійних по відношенню до них культур.

К л ю ч о в і с л о в а: пізньоскіфська культура Криму, культурно-історичні процеси, історія дослідження.

Термін «пізньоскіфська культура Криму» використовується щодо кола варварських («скіфських») старожитностей пізньоелліністичного і римського часів, виявлених у передгірних і степових районах Кримського п-ова, між грецьким полісом Херсонес Таврійський на заході і містами Боспорського царства на сході. Південний берег і Гірська Таврія, прилежні до цієї території з південного сходу, традиційно вважаються областями, зайнятими «племенами таврів». Зіставна з ними археологічна культура зникає в III—II ст. до н. е., а погляди на культурну атрибуцію більшості відомих у Гірському Криму і його Південному березі пам'яток III ст. до н. е. — III ст. н. е. знаходяться на стадії формування (Храпунов 2004, с. 10—16; Колтухов, Юрочкин 2004, с. 6; Новиченкова 2002; 2015; Лысенко 2015, с. 57—58, 68—78, 89—90). Для розуміння причин появи

цього терміна і його функції для реконструкції культурно-історичних процесів, що відбувалися на Кримському п-ові., і в Північному Причорномор'ї загалом, необхідно розглянути історію накопичення інформації про «варварські» старожитності Криму та її трактування (вироблення основних концептуальних моделей і відповідного наукового дискурсу).

Первинне накопичення матеріалу. Інтерес до античної історії Криму з'явився після проголошення Петром I Російської імперії та створення Петербурзької Академії наук (Тункина 2002, с. 27—28). Це відбувалося в епоху класицизму, коли на класичні старожитності орієнтувалися як на еталон краси та гармонії. Вхідження Криму до складу Російської імперії в 1783 р. зумовило всебічне обстеження цієї території: історичне (зокрема, етнографічне й археологічне), фізико-географічне, топографічне, економіко-статистичне та ін. У кінці XVIII — початку XIX ст. були складені перші об'ємні історичні довідки про Крим і його населення від давніх до новітніх часів (Нарушевич 1788; Сестренцевич-Богуш 1806). Столичні вчені-академіки, такі як В.Ф. Зуєв, К.І. Габлиць, П.С. Паллас, Е.Е. Келер, П.І. Кеппен та ін., на завдання Академії здійснювали об'їзди і складали описи Кримського п-ова, зокрема його археологічних пам'яток, які потім зіставлялися зі згаданими в античній літературі населеними пунктами. Під час цих подорожей виконувалися замальовки руїн і збиралися античні предмети (монети, геми, вироби з мармуру та ін.), більша частина яких підносилася імператору та передавалася в Імператорський Ермітаж, де його хранителями розроблялися «*принципи систематизації, каталогізації, наукового опрацювання та публікації*» колекцій (Тункина 2002, с. 75). Відкриття в 1830 р. надзвичайно багатих поховань у кургані Куль-Оба слугувало поштовхом до початку систематичних архео-

* МОРДВІНЦЕВА Валентина Іванівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України, v_mordvintseva@ukr.net

логічних розкопок у південних губерніях Російської імперії, що фінансувалися державою (Тункина 2002, с. 167). У цей період «достойними» об'єктами для досліджень визнавалися лише пам'ятки матеріальної культури «високорозвинених цивілізацій», пам'ятки ж «варварських» культур, як правило, не викликали спеціального наукового інтересу і досліджувалися побіжно. Основною суттю цього періоду було первинне накопичення археологічного матеріалу, вироблення методів його каталогізації та систематизації.

Формування загальної концепції культурно-історичного процесу в Північному Причорномор'ї в античності. Ключові досягнення природничих і гуманітарних наук (ствердження геологічної концепції походження Землі, відкриття давності людського роду, поява робіт Ч. Дарвіна і т. д.), призвели до того, що в другій третині XIX ст. намітилася докорінна зміна в гуманітарних науках, яка торкнулася й археології, зокрема в Російській імперії. Зацікавленість класичними старожитностями спочатку доповнилася, а потім багато в чому була витіснена захопленістю «доісторичними» старожитностями, які у свідомості освіченої публіки були пов'язані з минулим їх власного народу та держави. Відкриття археологічних і лінгвістичних пам'яток давніх цивілізацій Сходу, у свою чергу, призвели до зростання суспільної уваги до орієнталістики, що також відбилося на напрямку пошуків коренів російської духовності та культури. У цих умовах, поряд з екстенсивними розкопками, відбувалося первинне узагальнення археологічних матеріалів, пов'язаних із «варварськими» народами, що населяли Російську імперію в різні епохи, зокрема в класичну давнину.

Під час розкопок найбільша увага приділялася скіфським старожитностям класичного періоду, в яких знаходили видатні твори мистецтва з дорогоцінних металів. Матеріал «варварських» культур пізніших часів, виявлений при спорадичних розкопках і розвідках на території західного і центрального Криму, не викликав у дослідників великого інтересу, оскільки не містив цінностей зіставних зі знахідками в могилах боспорської знаті. За межами грецьких полісів, де розташовані основні пам'ятки культури, відомої зараз як пізньоскіфська, були відкриті городища Керменчик, практично відразу зіставлене з Неаполем Скіфським античної наративної традиції (Тункина 2002, с. 111), Зуя, Кермен-Кир, Чайка, Беляус, Кульчук та ін. Виявлені пам'ятки ін-

терпретували по-різному: як скіфські, тавро-скіфські, грецькі.

Першою спробою узагальнення і синтезу даних різних видів джерел із давньої історії Російської імперії, став 6-ти томний збір «Російські старожитності в пам'ятках мистецтва» (Толстой, Кондаков 1889—1891). Завданням цієї праці було виявлення «*потамного змісту життя, народних інтересів і релігійних поглядів стародавнього населення Південної Росії*» (Толстой, Кондаков 1889, с. 113). Загалом, у цій роботі оформилося уявлення про історичну роль населення південноруських степів, переважно іранського за культурою, у створенні «східного», «греко-варварського» вигляду античних міст Північного Причорномор'я, згодом Візантії, і в подальшому формуванні середньовічної культури, і культури сучасної Європи насамкінець. У зображеній авторами картині, однак, не знайшлося місця для характеристики культури «варварського» населення Криму в період з III ст. до н. е. по III ст. н. е.

Творець першої концепції культурно-історичних процесів у Північному Причорномор'ї в класичну епоху М.І. Ростовцев також не звертався до археологічних матеріалів, що співвідносні з «варварським» населенням Кримського п-ова, мабуть, зважаючи на відсутність у них яскравих пам'яток стародавнього мистецтва. У той же час, у працях М.І. Ростовцева була остаточно сформульована ідея про зміну матеріальної культури населення всього Північного Причорномор'я в результаті появи регулярних хвиль іранських племен зі сходу, про його поступову «варваризацію», «іранізацію», «сарматизацію» (Мордвинцева 2016). Для підтвердження своєї концепції він використовував археологічний матеріал, вважаючи принципово можливим за його допомогою компенсувати недолік історичних відомостей (Rostovtzeff 1922, р. VII—VIII). Його джерельну базу складала, в основному, художні речі з поховальних комплексів еліти або невідомого походження. М.І. Ростовцев не описував і не обґрунтовував свою методику обробки археологічної інформації, але в його текстах наявні відомості про погляди дослідника на суть і принципи розвитку матеріальної культури та методи інтерпретації її залишків, які, у цілому, відповідали актуальним трендам того часу.

Матеріальну культуру скіфів він представив як «суміш» трьох основних компонентів: «місцевого», іранського і грецького (Ростовцев 1925, с. 302). Розвиток матеріальної культури, поява в ній нових категорій предметів

або предметів нового вигляду, відбувалася, на думку дослідника, у результаті міграцій, коли трансфер інновацій у культуру-реципієнт відбувався фізично разом із потоками мігрантів (Rostovtzeff 1929, р. 42, 66). Відповідно, в основі трансформації матеріальної культури знаходилися етнічні зміни (Ростовцев 1925, с. 612).

Створена М.І. Ростовцевим модель культурно-історичного розвитку Північного Причорномор'я була комплексною і на той момент несуперечливою. Метою його робіт, свідомо чи несвідомо, було закріплення історико-генетичного міфу, що пов'язував долі давнього населення Північного Причорномор'я і Російської імперії (Мордвинцева 2016). Дослідник узагальнив увесь доступний на той час матеріал, звів разом різні групи джерел — письмові, археологічні, епіграфічні, нумізматичні, для інтерпретації яких залучив широке коло аналогій. Культурно-історична модель, розроблена М.І. Ростовцевим, вплинула на формування та шляхи розвитку декількох напрямків у вітчизняній науці, антикознавства і скіфосарматської археології зокрема.

«Стадіальний підхід» у вивченні археологічних пам'яток. Після Жовтневої революції 1917 р., незважаючи на зміни в структурі державних наукових установ і від'їзд або смерть багатьох відомих учених, наука і науковий дискурс залишалися багато в чому на дореволюційному рівні. Однак на середину 1920-х рр. керівництво Радянського Союзу взяло курс на посилення ідеологічної монополії, у тому числі в археології. На початку 1930-х рр. у Державній академії історії матеріальної культури під впливом ідей М.Я. Марра, В.І. Равдонікасом була розроблена автохтоністська теорія стадіальності, згідно з якою людські суспільства проходили в своєму розвитку певні стадії, переживаючи «революційні стрибки» від однієї стадії до іншої, що супроводжувалися економічними, соціальними та ідеологічними перебудовами (Лебедев 1992, с. 428). Ці «революційні зміни» відбувалися внаслідок процесів, які розвивалися всередині суспільства, зовнішній вплив фактично відкидався, а міграції заперечувалися. Археологи, що дотримувалися інших поглядів, піддавалися цькуванню та переслідуванню. Однак у 1936—1937 рр. деякі положення офіційної доктрини були переглянуті, що відобразилося в передовій статті, яка відкриває другий випуск альманаху «Радянська Археологія». У ній зазначалося, що автори низки робіт «користувалися готовими, апріорно взятими схемами і лише переносили ці за-

здаlegідь побудовані схеми на свій матеріал»; з таких робіт виходило, «що, наприклад, родове суспільство пунктуально, до дрібниць однаково, розкладалося на Єнісеї, у степах Східної Європи, у передгір'ях Уралу і в Середній Азії» (Наши задачи... 1937, с. 3). В якості головної задачі археологів було поставлено вивчення «пам'яток історії різних етнічних груп — племен і народів, які коли-небудь населяли або мешкають і дотепер на території Радянського Союзу». У результаті, деякі положення офіційної доктрини переглянули, і в якості основної задачі археологам у кінці 1930-х рр. було поставлено завдання вивчення «пам'яток історії різних етнічних груп — племен і народів, які коли-небудь населяли або мешкають і дотепер на території Радянського Союзу». Передбачалося на основі «ретельного, кропіткого вивчення культурних залишків» скласти «карти розселення племен на території нашої батьківщини» у різні епохи їхнього існування, простежити, «коли, чому і яким чином з окремих племен виникали великі племінні союзи, як ці союзи зростали і на межі класової історії, у боротьбі один з одним і із зовнішнім ворогом, перетворювалися в народи, вже добре відомі в писемній історії» (Наши задачи... 1937, с. 4—5). Тепер можливості зовнішніх впливів уже не заперечувалися, але ідеї культурної трансформації як результату міграцій надалі засуджувалися як такі, що містять за основу «антинаукову расову теорію».

У той же час, незважаючи на тенденцію до схематизації в додаванні марксизму до археологічного матеріалу, у радянській археології активно розвивався соціологічний напрям, розроблялися нові методи дослідження. Особливу увагу почали приділяти масовому матеріалу, на відміну від попереднього періоду, коли висновки ґрунтувалися, як правило, на вивченні яскравих комплексів, пов'язаних із соціальною елітою. Це призвело до масштабних, порівняно з дореволюційним періодом, розкопок та інтенсивного накопичення джерельної бази, зокрема в Криму.

Уже в другій половині 1920-х рр. почалося планомірне обстеження й картографування археологічних пам'яток півострова, зокрема в передгірному Криму було виявлено велику систему «скіфських городищ» (Ернст 1927; 1937; Шульц 1937; 1941). Зростання кількості досліджених об'єктів, зокрема проведені на городищі Керменчик розкопки, дало підставу М.Л. Ернсту виділити в Криму «неапольську культуру», для якої характерна «суміш грецьких елементів, римської епохи і місцевих тради-

цій; серед останніх — суміш степових і гірських, тобто скіфських і таврських» (Ернст 1927, с. 27). Ця культура, на думку вченого, була поширена також на інших городищах кримських передгір'їв, типологічно схожих із Неаполем, й історично пов'язана з утворенням потужної тавро-скіфської держави в Криму за царя Скілура та його синів.

Термін «неапольська культура», однак, не прижився. Сам факт виділення культури на підставі подібності певних типологічних рис пам'яток відображав «європейський» тренд у радянській археології («буржуазні формально-типологічні студії»), а їхня інтерпретація розходила з єдино допустимим тоді «стадіальним» підходом (Равдоникас 1932). М.Л. Ернст був репресований у 1938 р. за звинуваченням у шпигунстві і «германофільській пропаганді» (Чижова 2012, с. 164).

Для цього періоду характерним було поєднання новаторських підходів на відносно високому рівні узагальнення (так, на основі досвіду, накопиченого в межах палеоетнологічного напрямку, були розроблені ознаки виявлення господарсько-культурних типів (Толстов 1932, с. 31—33), «суспільних стадій» у вигляді матеріальної культури) з відсутністю критики археологічних джерел на рівні обробки та порівняльного аналізу конкретних даних. Фактична заборона на докладні роботи рівня «речознавства» призвела до того, що розгорнута аргументація не вимагалася, якщо схема не суперечила «класовій теорії» і концепції «стадіальності», тобто відповідала очікуваному результату. Досить було вказати на схожість, нехай навіть випадкову, окремих, вирваних із контексту елементів матеріальної культури, щоб використовувати їх для підтвердження своєї теорії, яка при цьому могла бути правильною і сама по собі. У результаті більшість досліджень перетворювалася на схематичний, некритичний нарис, в якому втрачався конкретний зміст.

«Пізньюскіфська археологічна культура».

Ще до закінчення Другої світової війни, улітку 1945 р., була організована Тавро-Скіфська експедиція ІМК АН СРСР, ГМІ ім. Пушкіна і Кримського відділу АН СРСР. Метою її діяльності було вивчення стародавнього «автохтонного» населення Кримського п-ова. З цього моменту почалося планомірне дослідження пам'яток матеріальної культури варварського населення Криму. На відміну від запропонованого М.Л. Ернстом терміна, ця культура була названа «пізньюскіфською». У назві культури не відображено специфіку на-

лежних до неї археологічних залишків. Вона сформована за етнохронологічним принципом, тобто для позначення матеріальної культури «скіфів», імовірно, витіснених «сарматами» з більшої частини території, що займала «Скіфія Геродота», яка визначається в науковій літературі як «класична» і датується VI—IV ст. до н. е. (Храпунов 2004, с. 6, 29). Вважається, що ці «пізні скіфи» сформували два анклавів: кримсько-подніпровський і фракійський, названі Страбоном Малими Скіфіями (Strabo, Geogr. VII.4.5) (Граков 1947, с. 86; Артамонов 1948, с. 58; Шульц 1971). Таким чином, термін «пізньюскіфська культура» позначав не сукупність подібних між собою пам'яток, а сукупність будь-яких матеріальних залишків віднесених до певного періоду і виявлених на певній території. У цьому сенсі, цей термін близький за змістом дефініції «історико-культурна область» — «території, на якій в результаті тривалих зв'язків, взаємовпливу і єдності історичної долі народів, що населяють цю територію, склалася певна культурна спільнота» (Левин, Чебоксаров 1955, с. 10).

На відміну від культури «класичних скіфів», представленої переважно курганными некрополями і рідкісними городищами, пам'ятки культури «пізніх скіфів» на Нижньому Дніпрі та в Криму складаються з укріплених городищ, оточених неукріпленими селищами, і ґрунтових некрополів. Їхня поява інтерпретувалася як наслідок осідання збіднілої частини кочівників у традиційних місцях розташування «зимівників», у той час як верхівка скіфського суспільства продовжувала кочувати в степах Таврії між кримським і подніпровським анклавами (Артамонов 1948, с. 65—67). У пізньюскіфській культурі особливо підкреслювалися риси подібності з попередньою культурою степових скіфів, а також з культурами слов'янського кола. Таким чином, перекидався місток, пов'язавши культури скіфів і слов'ян — політичне завдання, що було прямо сформульоване в рішенні наукової сесії Відділення історії та філософії Кримської філії АН СРСР з питань історії Криму, яка відбулася в 1952 р. (Айбабин і др. 1993, с. 211), відлуння якого можна зустріти в археологічній літературі до тепер.

Основна увага в другій половині 1940-х і в 1950-х рр. була приділена розкопкам городища Керменчик, яке вже в XIX ст. багатьма дослідниками інтерпретувалося як Неаполь Скіфський — одна із трьох згаданих Страбоном скіфських фортець, побудованих Скілуром. Цьому городищу і його некрополям були при-

свячені численні публікації (Бабенчиков 1957; Шульц 1957; Погребова 1961; Карасев 1950; Соломоник 1962; Раевский 1971a; 1971b; 1976; Высотская 1979; Сымонович 1983 та ін.). У той же час продовжувалися розвідки в передгірному і Північно-Західному Криму, був зроблений висновок про відмінності між «варварськими» поселеннями передгір'їв і залишками поселень, опорних пунктів і гаваней, якими володіли у західному Криму Херсонес (Артамонов 1948, с. 59; Дашевская 1971, с. 151, 153).

З кінця 1950-х рр. центр археологічних робіт перемістився на західне узбережжя півострова. Тут одночасно працювало кілька експедицій на городищах і некрополях Північно-Західного (Чайка, Тарханкут, Беляус) і Південно-Західного Криму (Алма-Кермен, Усть-Альма, Бельбек IV та ін.). Регіон Південно-Західного Криму досліджувався переважно вздовж берегів р. Альма, Бельбек і Кача, де окрім розкопок проводилося візуальне обстеження городищ, їх картографування, топографічна зйомка і шурфування. У результаті виявлені й зафіксовані практично всі відомі на сьогодні городища та могильники пізньоскіфської культури в цій частині півострова. Були досліджені також кургани з похованнями того ж хронологічного діапазону, що і ґрунтові некрополі (Высотская 1987, с. 42—43).

Накопичений матеріал дозволив виділити основні типи поселень і некрополів пізньоскіфської культури, досить докладно описати категорії інвентарю, побудувати відносну та абсолютну хронологію пам'яток. Результати цих робіт представлені в дисертаціях, статтях і монографіях Т.М. Висоцької (1972; 1979; 1994), І.І. Гушиної (Лобової) (1956; 1982), Н.О. Богданової (1963; 1989), Е.О. Симоновича (1983), О.Д. Дашевської (1971), І.В. Яценко (1970; 1974), О.Н. Щеглова (1970; 1978) та ін. У 1991 р. вийшла друком робота О.Д. Дашевської, яка стала своєрідним підсумком вивчення варварських пам'яток Криму за майже два століття (Дашевская 1991).

Саме в цей період у скіфо-сарматській археології, яка в кінці 1940-х рр. виокремилася в самостійний напрямок, утвердилися певні стереотипи в інтерпретації деяких елементів матеріальної культури як «етнічно забарвлених», що по суті було розвитком ідей, висловлених у працях М.І. Ростовцева. Зокрема «етнічними індикаторами» визнавалися типи поховальних споруд, окремі елементи поховального обряду (орієнтування, поза похованого і т. п.) і категорії предметів поховального інвентарю (напри-

клад, ліпна кераміка, незалежно від наявності орнаменталізації). Факти наявності в комплексах визнаних іншокультурними «етнічних індикаторів» інтерпретувалися в залежності від прийнятої історичної концепції. За необхідності підтвердження ідеї про фізичне проникнення «носіїв іншої культури» (як правило, сарматської), наявність відповідних ознак розцінювалася як доказ появи в місцевому суспільстві іншоетнічних переселенців. Якщо подібна мета не ставилася, то мова йшла про іншокультурний вплив або соціально-економічні процеси. Така інтерпретаційна модель застосовувалася для пояснення будь-яких інновацій.

Як уже згадувалося, основною парадигмою, що поділялася в цей період усіма дослідниками пізньоскіфської культури, з одного боку, було походження носіїв цієї культури від скіфів більш раннього періоду, і як наслідок підкреслення її зв'язків із попередньою «класичною» скіфською археологічною культурою, а з іншого — «сарматизація» пізньоскіфського суспільства внаслідок міграції зі сходу сарматського етносу. Походження «пізніх скіфів» від «класичних» підтверджувалося аналізом краніологічних серій (Кондукторова 1964; Зіневич, Круц 1968; Зіневич 1971). Простежені відмінності матеріального вияву культури «класичних» і «пізніх скіфів» П.М. Шульц пояснював розбіжностями їхнього соціального устрою. Для суспільства «курганної культури степової Скіфії ранньої та середньої пори» був притаманний військово-демократичний лад. Характерними його елементами були: *«особливий похоронний обряд курганних поховань, зброя, кінський убір, звіриний стиль і ліпна кераміка стійких форм»* (Шульц 1971, с. 129). Формування пізньоскіфської культури відбувалося в степовій смузі Скіфії в умовах осідання кочівників, вона розвивалася вже в умовах класового суспільства (Артамонов 1948; Шульц 1971, с. 128). Для культури кримсько-подніпровської Малої Скіфії Страбона, представлені двома варіантами — нижньодніпровським і кримським, були характерні інші ознаки: *«1) поява містобудування й домобудівництва із застосуванням примітивних іррегулярних кам'яних кладок; 2) перехід від курганних поховань до ґрунтових могильників; 3) переважання в місцевій кераміці ліпного посуду, простого та лощеного, значною мірою генетично пов'язаного з посудом степової Скіфії попереднього періоду; 4) провідна роль у мистецтві антропоморфних мотивів і монументальних форм (антропоморфні стели, надгробки і т. д.)»* (Шульц 1971, с. 132). Деталі-

ми, які пов'язують матеріальну культуру класичних і пізніх скіфів, названі ліпна кераміка, зольники як елемент поселенських пам'яток, звичай ставити біля жертovníків і вогнищ глиняні фігурки богинь, тварин і мініатюрні посудини, традиційні форми скіфського чоловічого вбрання, деякі поховальні традиції (поховання поряд із царем коней і конюха, західна орієнтація царського поховання, поховання собак та ін.) (Шульц 1971, с. 132—133).

У пізньоскіфській культурі відмічена наявність рис інших культур: грецької, таврської, кельтської, фракійської (гето-дакійської) (Шульц 1971, с. 130, 136, 139). Okремо від іншопольованих впливів досліджувався процес «сарматизації», який розцінювався як результат «поетапного проникнення» сарматів у Крим і Нижнє Подніпров'я (Шульц 1971, с. 140).

У 1956 р. у МДУ була захищена кандидатська дисертація І.І. Лобової (Гущиної) «Сармати в Криму», головним завданням якої визначалося виділення в похованнях некрополів Криму «саме сарматських рис, з урахуванням обстановки, що склалася в той час» (Лобова 1956, с. 6). На думку дослідниці, появу «сарматських рис» потрібно пов'язувати не лише із загальним процесом сарматизації культури Північного Причорномор'я, але і з безпосереднім проникненням у середовище скіфського населення Центрального Криму сарматів (Лобова 1956, с. 150). Вона зазначає, що сармати, які потрапляли до Центрального Криму, «зливалися з місцевим скіфським населенням, тому не можна виділити в чистому вигляді сарматських поховань і не можна говорити про рівень посилення сарматського елемента в той, чи інший час» (Лобова 1956, с. 165). Водночас І.І. Лобова (Гущина) вважала необхідним розрізняти два процеси: вплив або поширення сарматської культури і власне проникнення сарматських племен. Вплив сарматської культури проявлявся в «поширенні однакових форм зброї, кінського убору, одягу і його необхідних елементів», а «проникнення сарматів» — у перенесенні певних рис поховального обряду: окремих типів поховальних споруд (підбійні могили), деяких рис ритуалу (положення кистей рук на кістках таза, перехрещення ніг у гомілках, наявність кісток барана, доволі часті випадки південної і північної орієнтації, «звичай розбивати дзеркала»), а також у наявності або значному поширенні «типових для сарматів предметів і прикрас, а також певних форм простої кераміки» (Лобова 1956, с. 33, 143, 223). При цьому зв'язок поширення предметів однакового типу

саме з сарматським впливом не аргументувався, а «сарматське походження» окремих типів поховальних споруд і рис поховального обряду обґрунтовувалося їхньою наявністю в поховальних комплексах на «споконвічній території формування сарматських племен», у степах Поволжя та Приуралля (Лобова 1956, с. 15).

Аналогічні підходи до інтерпретації археологічних пам'яток Криму та Нижнього Дніпра неодноразово застосовувалися й іншими дослідниками впродовж зазначеного періоду (Высотская 1972; 1979; 1987; Раевский 1971а; Дашевская 1971; Сымонович 1960; 1983). На них практично не вплинуло виникнення в 1960-ті рр. «нової археології», яка у світовій науці проявилася в повсюдному застосуванні методів природничих наук, переосмисленні ролі археологічного матеріалу як історичного джерела (пояснювальна замість описової), вивченні культурно-історичних процесів замість культурної історії, конструюванні моделей замість механічного складання елементів минулого і т. д. (Renfrew, Bahn 1991, S. 35). У певній мірі нові віяння позначилися в розробці формалізованих підходів до аналізу археологічного матеріалу і в побудові теорії археології (дискусії про предмет і об'єкт археології, інформаційну цінність археологічних джерел, археологічні культури і т. д.) (див.: Каменецкий и др. 1975; Клейн 1978; Генинг 1982; 1989; Генинг и др. 1990). У цей же час установився певний алгоритм дослідження матеріальних залишків поховальних комплексів з елементами статистичного аналізу, який використовувався і при публікації матеріалів пізньоскіфської культури (Высотская 1972; 1979; 1994; Гущина 1982; Богданова 1963; 1989; Сымонович 1983). Під час застосування цього алгоритму поховальний обряд не реконструювався як єдине ціле (як певна модель), а представлявся у вигляді «конструктора» із набору окремих елементів, для кожного з яких підраховувався їх відсотковий вміст і проводилися аналогії у близьких і віддалених за територією, часом і типом археологічних пам'яток. Через неповноту публікації польових матеріалів, отримані результати і зроблені на їхній основі висновки неможливо було верифікувати.

Кінець 1980-х — 2014 р. Дискусія про пізньоскіфську культуру та політичну історію Кримської Скіфії. У кінці 1980-х рр. відбулися серйозні зміни в політичному житті СРСР. У результаті політики гласності стався інформаційний вибух, що спричинив за собою розкриття правди про репресії радянської доби,

зокрема проти археологів. У цей час став допустимим плюралізм думок, що в сукупності з можливостями, які відкрилися для отримання наукових стипендій у країнах західного світу і свободою виїзду за кордон, призвів до бурхливого обміну інформацією, до появи нових питань і розробки нових підходів для їхнього вирішення. З іншого боку, у державі посилювалися відцентрові тенденції, які закінчилися розпадом СРСР і появою в межах його республік ряду незалежних держав. У 1991 р. була відновлена автономія Кримської республіки у складі УРСР, а в 1992 р. здійснена спроба створення суверенної держави Республіка Крим зі своєю конституцією і президентом, скасованими в 1995 р. У Криму створюється (або реорганізується з уже існуючих) відразу кілька профільних наукових установ, сформованих переважно з місцевих наукових кадрів — Кримська філія Інституту археології НАН України, Кримське відділення Інституту сходознавства НАН України ім. А.Ю. Кримського, Благодійний Фонд «Деметра» та ін., які здійснювали самостійні польові дослідження та їхній науковий аналіз. Розширюється географія розкопок, роботи проводяться на пам'ятках Північно-Західного, Південно-Західного, Центрального, Східного, Гірського Криму і Південного узбережжя (див.: Колтухов, Юрочкин 2004; Попова 2011; Лысенко 2015; Антонов 2016). Виходять місцеві періодичні наукові видання: «Матеріали з археології, історії та етнографії Таврії» (з 1990 р.), «Археологічні дослідження в Криму» (з 1994 р.), «Бахчисарайський історико-археологічний збірник» (з 1997 р.).

Саме в ці роки в науковій літературі з'явився термін «Кримська Скіфія» для позначення кримської частини Малої Скіфії Страбона (Высотская 1987; Ольховский, Храпунов 1990; Колтухов 1991; 1993; 1999; Пуздровський 1992). У вивченні археологічних пам'яток «пізньоскіфської культури Криму» на першому плані постали питання хронології та періодизації, соціальної організації, етнокультурної атрибуції і політичної історії, а також специфіки цієї культури та її місця серед синхронних старожитностей.

Оскільки «пізньоскіфська культура» спочатку розглядалася як безпосередньо пов'язана за походженням з «класичною скіфською культурою», то часом її формування традиційно вважалося III ст. до н. е. Однак на початок 1990-х рр. сформувався уявлення про відсутність у Північному Причорномор'ї археологічних комплексів III ст. до н. е., що увійшло в академічну

літературу як проблема «лакуни III ст. до н. е.» (Полин 1992; Зуев 1999). Складність або навіть неможливість виділення пам'яток, надійно датованих цим часом, зумовили появу і зміцнення ідеї про існування хронологічного розриву між «класичними скіфськими пам'ятками» і «пізньоскіфськими старожитностями».

Досліджені на початку 1990-х рр. кримські пам'ятки «пізньоскіфської культури», де були знайдені надійні хронологічні індикатори (амфорні клейма, імпортна кераміка), датувалися часом не раніше середини II ст. до н. е. Будівництво найбільшої і найкраще вивченої фортеці Керменчик (Неаполь Скіфський) Ю.П. Зайцев відніс до третьої чверті II ст. до н. е. (Зайцев 2003, с. 46), на відміну від традиційної дати — кінець IV ст. до н. е. (Высотская 1992, с. 140). Виявлені на пам'ятці знахідки межі IV—III ст. до н. е. були позначені ним як горизонт F, пов'язаний із кизил-кобинською культурою. На підставі вивчення стратиграфії культурних шарів, Ю.П. Зайцев розробив детальну періодизацію цього городища, яку синхронізував з етапами функціонування його некрополів: горизонт E, «дофортечний» (періоди E1-3: 175 — 135/131 рр. до н. е.); горизонт D, «фортечний палацовий» (періоди D1-4: 135/131 — 112/108 рр. до н. е.); горизонт C, «фортечний протоміський» (періоди C1-4: межа II—I ст. до н. е. — середина I ст. н. е.); горизонт B (періоди B1-3: друга половина I — третя чверть II ст. н. е.); горизонт A, «постфортечний» (періоди A1-2: остання чверть II — друга чверть III ст. н. е.) (Зайцев 2003, с. 12—21). Опираючись на хронологію некрополів «пізньоскіфської культури», О.Є. Пуздровський виділив два основні її періоди: ранній (перша половина II ст. до н. е. — перша половина I ст. н. е.) і пізній (друга половина I—III ст. н. е.). При цьому він зазначив, що достовірно документовані поховання першої половини II ст. до н. е. (етап A1) відсутні (Пуздровський 2007, с. 15).

Констатація понад столітнього хронологічного розриву між пам'ятками «класичної скіфської» і «пізньоскіфської культури» призвела до дискусії про причини зникнення пам'яток «Великої Скіфії» і появи культур «нового типу» на її території, зокрема в Криму.

З огляду на репрезентативність археологічних даних, отриманих у результаті масштабних археологічних досліджень степового Подніпров'я, С.В. Полін висунув гіпотезу природної катастрофи, що викликала кризу кочового скотарства і повну переорієнтацію господарства, перехід до землеробства та осілости

(Полин 1992, с. 102—104; критику див.: Бруяко 1999; 2009). Тоді ж концепція загибелі скіфського царства під ударами сарматів зі сходу і кельтів із заходу перестала бути єдиною. З'явилися і продовжують з'являтися принципово нові варіанти пояснення причин припинення функціонування «класичної скіфської культури», не пов'язані безпосередньо з ідеєю зовнішнього вторгнення. Серед причин, що зумовили «кризу III ст. до н. е.» називають внутрішні соціально-економічні трансформації, зміни природно-кліматичних умов і скорочення природних ресурсів, зокрема аридизацію степової зони (Полин 1992, с. 102—104; Гаврилюк 1999, с. 306), економічну обумовленість, зв'язок ситуації на хлібних ринках Середземномор'я з негативними явищами в економіці північнопонтійських полісів (Бруяко 1999, с. 88—91).

На тлі дискусії про причини «загибелі Великої Скіфії» перегляду піддалася концепція виникнення скіфського царства в Криму. Його спадкоємність із Великою Скіфією була поставлена під сумнів, а в його формуванні вбачався вплив появи в Криму нових етносів, у першу чергу сарматів прохорівської культури (Ольховський 1990, с. 33; Пуздровський 1992, с. 127). Малоімовірним почало здаватися входження подніпровських і кримських скіфів у одне державне об'єднання, оскільки ці два «анклави» були розділені «широкими степовими просторами, заселеними сарматами» (Храпунов 1992, с. 90), а не з'єднувалися ними, як вважав М.І. Артамонов. У цьому сенсі термін «Кримська Скіфія» відображає ідею появи в Криму відокремленої нової держави скіфів, і, по суті, являється історичним аспектом поняття пізньоскіфська культура Криму.

За подібного підходу апіорі мається на увазі, що історичний феномен «Великої Скіфії», якщо не держави, то скоріш за все політичного суб'єкта, прямо пов'язаний із конкретними типами археологічних пам'яток, і розрив цієї традиції, що проявився в різкій зміні просторового розподілу та якісного складу пам'яток, інтерпретується як «загибель» суб'єкта. Тобто схожість окремих проявів культур використовується як аргумент для обґрунтування входження їхніх носіїв в одне державне і/або етнічне об'єднання, у той час як відмінність пам'яток інтерпретується як належність до різних політичних суб'єктів і/або етносів. Схожа ідея присутня в аргументації противників основної версії вирішення «проблеми III ст. до н. е.» для Нижнього Подніпров'я («вторгнення сарматів»), які обґрунтовували свою пози-

цію відсутністю пам'яток, подібних до тих, що розташовані в районі «батьківщини сарматів», Нижньому Поволжі та Подонні. До подібного уявлення про природу схожості археологічних джерел належать і різні версії сутності пізньоскіфської культури, в яких послідовно підкреслювалися як культуровизначальні або грецькі (греко-боспорські) (Зайцев 1990; 1994; Попова 2011), або сарматські («сатархі») (Зайцев 1999), або ж кельто-фракійські (Зайцев, Колтухов 2004; Зайцев 2005) компоненти, виділені ще П.М. Шульцем (1971).

Дискусія про державу в пізніх скіфів знайшла відображення також у виявленні ознак державності, відомих за даними писемних джерел, на археологічному матеріалі. Відомості про 50 або 80 синів Скілура (Зубар 1992, с. 100; Пуздровський 1992, с. 127) інтерпретувалися як відображення військово-адміністративної системи, за якої кожен представник правлячого дому був власником невеликої області, куди входило городище та найближчі селища. Відповідно, кожне укріплене поселення пізньоскіфської культури Криму розглядалося як ставка представника військової знаті. Поразка скіфів від понтійських військ під керівництвом Діофанта призвела до розпаду цієї системи, децентралізації держави і появи декількох самостійних областей. Своєрідність археологічних пам'яток різних областей «Кримської Скіфії» пояснювалася «етнічними особливостями» їхнього населення (Пуздровський 1992, с. 127). У межах цієї дискусії висвітлювалося також питання соціальної структури пізньоскіфського суспільства. Дослідники виділяли в ньому дві основні соціальні страти («основна маса особисто вільних скіфів» і «аристократія на чолі з царем») (Храпунов 1992, с. 89), або три майнові групи (багаті, середнього достатку, бідні) (Висотська 1992, с. 141). Основним недоліком робіт, присвячених цьому питанню, була відсутність формально-статистичного аналізу і, як наслідок, умоглядність висновків (критику див.: Ольховський 1992).

Розгорнуті в 1990-ті і 2000-ні рр. дебати з багатьох питань, поряд із розширенням джерельної бази, сприяли удосконаленню наукової аргументації, уточненню періодизації, перегляду раніше непорушних парадигм, визнанню деяких поглядів помилковими. З'явився цілий ряд історіографічних нарисів, однією з основних цілей яких було осмислення феномена пізньоскіфської культури (Колтухов, Юрочкин 2004; Попова 2011; 2012; Антонов 2016). Порівняльний аналіз пам'яток пізньоскіфської культури Криму виявив їхні відмінності, що

призвело до виділення її локальних варіантів — «неапольський», «аккайський» (Зайцев 2013), «таракташський», «пам'ятки типу Інкерман/Радгосп 10», пам'ятки типу «Променисте 2» (Мордвинцева, Лысенко 2016), «пам'ятки Пн-Зх. Криму» (Попова 2011; 2012; Антонов 2016; 2017). У той же час, розширення пояснювальних моделей не змінило ставлення до джерела. Найчастіше використовуваним археологічним аргументом залишається формальна схожість окремих вирваних із контексту елементів матеріальної культури без побудови загальних несуперечливих моделей, для пояснення яких залучалися б етнографічні матеріали. Незважаючи на принципову можливість неузгодженості реалій, які реконструюються істориками й археологами, продовжують використовуватися історичні стереотипи, сформульовані ще в першій половині ХХ ст., що часто призводить до імітації аналізу археологічного матеріалу.

Висновок. На сучасному етапі основною науковою проблемою в дослідженні пізньоскіфської археологічної культури Криму є вивчення її історичної сутності в діяхронному розвитку (Высотская 2004). Зокрема, актуальними лишаються пошуки причин і факторів появи цієї культури, з огляду на виявлення ключових пізньоскіфських пам'яток, що функціонували вже з кінця IV—III ст. до н. е. (Зайцев 2013), й інтерпретація її «локальних варіантів», які виділяються у зростаючій кількості. Цю проблему неможливо вирішити без розгляду загальних теоретичних питань, пов'язаних із феноменом археологічної культури та її зміною під час культурно-історичних процесів.

Процеси трансформації матеріальної культури і форми їхніх проявів у археологічному матеріалі виявляються набагато складнішими, ніж уявлялося раніше. Наприклад, добре відомі за письмовими джерелами міграції готів у більшості місць практично не призвели до зміни локальної археологічної культури. Різні етнічні групи населення Кавказу мають матеріальну культуру, котра археологізується подібним чином. Це породжує сумніви в аргументах археологічного дослідження, що раніше здавалися непорушними. До цих пір не зрозумілі механізми процесів культурної трансформації, не розроблені їхня симптоматика і систематика. Вивчення мережних зв'язків різних соціальних груп показує непереконливість етнічних ярликів, що застосовуються до певних типів археологічних предметів — як наприклад, «сарматське дзеркало», «скіфський наконечник стріли» і т. п., оскільки поняття «мережі» не передбачає виявлення «вектора впли-

ву», але вказує на район комунікації та її соціальну основу (Мордвинцева 2017).

У цій ситуації, феномен пізньоскіфської археологічної культури Криму, у традиційному значенні цього терміну, видається відображенням господарсько-культурного розвитку Кримського п-ова в умовах його залучення до світової системи з двома геополітичними центрами: Римом і Парфією, що стали світовими політичними лідерами на сер. II ст. до н. е., і поділили світ по р. Євфрат у I р. до н. е. (Overtoom 2016, p. 138). Їхнє послаблення або руйнування в III ст. н. е. призвело до розриву й переформатування більшості мережних зв'язків — ідеологічних, військових, торгово-економічних. У цих умовах, ідея трансформації пізньоскіфської культури під впливом «сарматизації» виглядає безглуздою. За досить імовірних міграційних процесів із боку степу або Кавказу, які підтверджуються даними фізичної антропології, вони в значно меншій мірі впливали на функціонування соціальних мереж і господарсько-культурний вигляд Кримської Скіфії, ніж близькість античних центрів і геополітичні намагання держав-гегемонів.

Окрім вироблення нових підходів, для відповіді на головне питання про сутність пізньоскіфської культури Криму, необхідне подальше комплексне вивчення окремих пам'яток в їхньому діяхронному розвитку і побудова моделей їхнього функціонування. Після виділення груп схожих пам'яток і виявлення причин їхньої подібності, можливе створення нової культурної типології.

- Айбабин А.И., Герцен А.Г., Храпунов И.Н. Основные проблемы этнической истории Крыма. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. 1993, № 3, с. 211—222.
- Антонов Е.Е. Появление позднескифских поселений в Северо-Западном Крыму: проблемы датирования и атрибуции. *Проблемы истории, филологии, культуры*. 2016, № 2, с. 178—195.
- Антонов Е.Е. Ранние поселения поздних скифов в Северо-Западном Крыму. *Проблемы истории, филологии, культуры*. 2017, № 3, с. 99—123.
- Артамонов М.И. Скифское царство в Крыму. *Вестник Ленинградского Университета*. Ленинград, 1948, вып. 8, с. 56—78.
- Бабенчиков В.П. Некрополь Неаполя скифского. *История и археология древнего Крыма*. Киев, 1957, с. 94—141.
- Богданова Н.О. Могильник I ст. до н. е. — III ст. н. е. біля с. Завітне Бахчисарайського району. *Археологія*. 1963, № 15, с. 95—109.
- Богданова Н.А. Могильник первых веков нашей эры у с. Заветное. *Археологические исследования на юге Восточной Европы. Труды Государственного исторического музея*. 1989, вып. 70, с. 17—70.

- Брумяко И.В. О событиях III в. до н. э. в Северо-Западном Причерноморье (четыре концепции кризиса). *Вестник древней истории*. 1999, № 3, с. 76—91.
- Брумяко И.В. От Скифии к Сарматии: десять лет спустя. *Stratum plus*. 2009, № 3 (2005—2009), с. 329—370.
- Висотська Т.М. До питання про соціально-політичну структуру пізньоскіфської держави. *Археологія*. 1992, № 2, с. 139—143.
- Высотская Т.Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. Киев, 1972.
- Высотская Т.Н. Неаполь — столица государства поздних скифов. Киев, 1979.
- Высотская Т.Н. Этнический состав населения Крымской Скифии. *Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н. э. — VII в. н. э.* Киев, 1987, с. 40—67.
- Высотская Т.Н. Усть-Альминское городище и некрополь. Киев, 1994.
- Высотская Т.Н. Общее и особенное в культуре поздних скифов Крыма. *У Понта Евксинского (памяти П.Н. Шульца)*. Симферополь, 2004, с. 41—49.
- Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э. Киев; Харьков, 1999.
- Генинг В.Ф. Структура системы археологического знания (к вопросу о методологическом анализе уровней знания в археологии). *Методологические и методические вопросы археологии*. Киев, 1982, с. 5—47.
- Генинг В.Ф. Структура археологического познания. Киев, 1989.
- Генинг В.Ф., Бунятян Е.П., Пустовалов С.Ж., Рычков Н.А. Формализованно-статистические методы в археологии (анализ погребальных памятников). Киев, 1990.
- Граков Б.Н. Термин ΣΚΥΤΑΙ и его производные в надписях Северного Причерноморья. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. 1947, вып. 16, с. 79—88.
- Гушина И.И. О погребальном обряде населения Бельбекской долины (по материалам могильника Бельбек IV в. Юго-Западном Крыму). *Археологические исследования на юге Восточной Европы. Труды Государственного исторического музея*. Москва, 1982, вып. 54.2, с. 20—30.
- Дашевская О.Д. Скифы на северо-западном побережье Крыма в свете новых открытий. *Проблемы скифской археологии. Материалы и исследования по археологии*. Москва, 1971, № 177, с. 151—155.
- Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму. *Свод археологических источников*. Москва, 1991, вып. Д1-7.
- Зайцев Ю.П. До питання про грецьке населення Неаполя Скіфського. *Археологія*. 1990, № 1, с. 83—94.
- Зайцев Ю.П. Неаполь скифский — Ольвия — Боспор: к проблеме этнокультурных связей. *Ольвия — 200. Тезисы докладов конференции, посвященной 200-летию археологического открытия Ольвии*. Николаев, 1994, с. 47—48.
- Зайцев Ю.П. Скилур и его царство: новые открытия и новые проблемы. *Вестник древней истории*. 1999, № 2, с. 127—148.
- Зайцев Ю.П. Неаполь скифский (II в. до н. э. — III в. н. э.). Симферополь, 2003.
- Зайцев Ю.П. Крестовидные псалии Северного Причерноморья. *Четвертая Кубанская археологическая конференция. Тезисы и доклады*. Краснодар, 2005, с. 88—94.
- Зайцев Ю.П. Неаполь Скифский — Ак-Кая — Пантикапей: варвары Крыма и Боспор в III—I вв. до н. э. *Боспорский феномен. Греки и варвары на Евразийском перекрестке*. Материалы международной научной конференции (Санкт-Петербург, 19—22 ноября 2013 г.). Санкт-Петербург, 2013, с. 499—506.
- Зайцев Ю.П., Колтухов С.Г. Погребение воина эллинистического времени у с. Чистенькое в предгорном Крыму. *Боспорские исследования*. Симферополь, 2004, вып. 7, с. 242—259.
- Зіневич Г.П. До антропології могильника біля с. Завітне в Криму. *Матеріали з антропології України*. 1971, № 5, с. 111—121.
- Зиневич Г.П., Круц С.И. Антропологическая характеристика древнего населения территории Украины. Киев, 1968.
- Зубар В.М. Про пізньоскіфську державність. *Археологія*. 1992, № 1, с. 100—102.
- Зуев В.Ю. О путях решения «проблемы III в. до н. э.» в периодизации археологических памятников сарматской эпохи. *Stratum plus*. 1999, № 3, с. 305—324.
- Каменецкий И.С., Маршак Б.И., Шер Я.А. Анализ археологических источников (возможности формализованного подхода). Москва, 1975.
- Карасев А.Н. Раскопки Неаполя скифского в 1948 г. *Вестник древней истории*. 1950, № 4, с. 179—187.
- Клейн Л.С. Археологические источники. Ленинград, 1978.
- Колтухов С.Г. Пізньоскіфські поселення східної частини Передгірського Криму (матеріали до археологічної карти Кримської Скіфії). *Археологія*. 1991, № 4, с. 76—89.
- Колтухов С.Г. Укрепления Крымской Скифии. *Автореф. дис ... канд. ист. наук*. Москва, 1993.
- Колтухов С.Г. Укрепления Крымской Скифии. Симферополь, 1999.
- Колтухов С.Г., Юрочкин В.Ю. От Скифии к Готии. Очерки истории изучения варварского населения Степного и Предгорного Крыма (VII в. до н. э. — VII в. н. э.). Симферополь, 2004.
- Кондукторова Т.С. Населення Неаполя Скіфського за антропологічними даними. *Матеріали з антропології України*. 1964, № 3, с. 32—71.
- Лебедев Г.С. История отечественной археологии 1700—1917 гг. Санкт-Петербург, 1992.
- Левин М.Г., Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области. *Советская Этнография*. 1955, № 4, с. 3—17.
- Лобова И.И. Сарматы в Крыму. *Дис ... канд. ист. наук*. Москва, 1956.
- Лысенко А.В. История исследования южной части Горного Крыма римского времени. *Археологический альманах*. Киев, 2015, вып. 33, с. 55—107.
- Мордвинцева В.И. Формирование концепции культурно-исторических процессов в варварском мире Северного Причерноморья в III в. до н. э. — сер. III в. н. э. *История и археология Крыма*. 2016, вып. 3, с. 178—199.
- Мордвинцева В.И. Мир-системный анализ в археологии на примере звериного стиля Северного Причерноморья сарматского времени. *Между Востоком и Западом: движение культур, технологий и империй. III Международный конгресс средневековой археологии евразийских степей*. Владивосток, 2017, с. 199—203.
- Мордвинцева В.И., Лысенко А.В. Исследования могильника римского времени Лучистое-2 (Южный Крым). *Археологічні дослідження в Україні 2015*. Київ, 2016, с. 7—10.
- Нарушевич А. Таврикия, или известия древнейшие и новейшие о состоянии Крыма и его жителях до наших времен. Киев, 1788.
- Наши задачи в области археологических исследований, в связи с решениями ЦК ВКП(б) и Совнаркома Союза ССР об учебниках по истории. *Советская Археология*. 1937, № 2, с. 1—15.

- Новиченкова Н.Г. Устройство и обрядность святилища у перевала Гурзуфское Седло. Ялта, 2002.
- Ольховський В.С. До етнічної історії давнього Криму. *Археологія*. 1990, № 1, с. 27—38.
- Ольховський В.С. Про дискусійні питання соціально-політичної історії пізньоскіфського царства. *Археологія*. 1992, № 2, с. 136—139.
- Ольховський В.С., Храпунов И.Н. Крымская Скифия. Симферополь, 1990.
- Погребова Н.Н. Погребения в Мавзолее Неаполя скифского. *Памятники эпохи бронзы и раннего железа в Северном Причерноморье. Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва, 1961, вып. 96, с. 103—213.
- Полин С.В. От Скифии к Сарматии. Киев, 1992.
- Попова Е.А. Позднескифская культура: история изучения, проблемы, гипотезы. *Вестник Московского университета*. Серия 8. История. 2011, вып. 1, с. 136—147.
- Попова Е.А. Городище «Чайка» позднеэллинистического времени и проблема истоков позднескифской культуры. *Проблемы истории, филологии и культуры*. 2012, вып. 2 (36), с. 3—17.
- Пуздровський О.Є. Кримська Скіфія в кінці II ст. до н. е. — перш. пол. III ст. н. е. *Археологія*. 1992, № 2, с. 125—135.
- Пуздровський А.Е. Крымская Скифия во II в. до н. э. — III в. н. э. Симферополь, 2007.
- Равдоникас В.И. Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадийным развитием Северного Причерноморья. *Готский сборник. Известия Государственной академии истории материальной культуры*. Ленинград, 1932, № XII, вып. 1—8, с. 5—106.
- Раевский Д.С. Скифы и сарматы в Неаполе (по материалам некрополя). *Проблемы скифской археологии. Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва, 1971а, вып. 177, с. 143—151.
- Раевский Д.С. Позднескифская семья по археологическим данным. *Советская этнография*. 1971б, № 2, с. 60—68.
- Раевский Д.С. Неаполь или Палакий? *Вестник древней истории*. 1976, № 1, с. 102—107.
- Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. Критический обзор памятников литературных и археологических. Ленинград, 1925.
- Сестренцевич-Богущ С. История царства Херсонеса Таврийского. Санкт-Петербург, 1806, том. 1—2.
- Соломоник Э.И. Эпиграфические памятники Неаполя скифского. *Нумизматика и эпиграфика*. 1962, № 3, с. 32—44.
- Сымонович Э.А. К вопросу об этнической принадлежности нижнеднепровских памятников рубежа и начала н. э. *Записки Одесского археологического общества*. Одесса, 1960, вып. 1, с. 154—162.
- Сымонович Э.А. Население столицы позднескифского царства. Киев, 1983.
- Толстов С.П. Очерки первоначального ислама. *Советская этнография*. 1932, № 2, с. 24—82.
- Толстой И., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства. Санкт-Петербург, 1889—1899, вып. 1—6.
- Толстой И., Кондаков Н. Классические древности южной России. Русские древности в памятниках искусства. Санкт-Петербург, 1889, вып. 1.
- Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII—середина XIX вв.). Санкт-Петербург, 2002.
- Храпунов И.М. До соціально-політичної характеристики пізньоскіфського царства. *Археологія*. 1992, № 1, с. 86—93.
- Храпунов И.Н. Этническая история Крыма в раннем железном веке. Боспорские исследования. Симферополь; Керчь, 2004, вып. 6.
- Чижова Л.К. Эрнст Н.Л. — первый директор библиотеки Таврического университета: к 95-летию со дня основания библиотеки. *Культура народов Причерноморья*. 2012, № 265, с. 156—168.
- Шульц П.Н. О работах Евпаторийской экспедиции. *Советская археология*. 1937, № 3, с. 252—254.
- Шульц П.Н. Археологические исследования в Евпаторийском районе. *Археологические исследования в РСФСР в 1934—1936 гг.* Москва; Ленинград, 1941, с. 265—277.
- Шульц П.Н. Исследования Неаполя скифского (1945—1950). *История и археология древнего Крыма*. Киев, 1957, с. 61—93.
- Шульц П.Н. Позднескифская культура и ее варианты на Днепре и в Крыму (Постановка проблемы). *Проблемы скифской археологии. Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва, 1971, № 177, с. 127—143.
- Щеглов А.Н. Поселения Северо-Западного Крыма в античную эпоху. *Краткие сообщения Института археологии*. 1970, вып. 124, с. 19—24.
- Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. Ленинград, 1978.
- Эрнст Н.Л. Неаполь скифский (к столетию со времени первых раскопок). *Вторая конференция археологов СССР. Херсонес, 10—13 сентября 1927 года (столетие херсонесских раскопок (1827—1927))*. Севастополь, 1927, с. 23—28.
- Эрнст Н.Л. Обзор археологических исследований в Крыму в 1935 г. *Советская археология*. 1937, № 3, с. 240—245.
- Яценко И.В. Исследование сооружений скифского периода на городище Чайка в Евпатории (1964—1967 гг.). *Краткие сообщения Института археологии*. 1970, вып. 124, с. 31—38.
- Яценко И.В. Археологические раскопки в предместье Евпатории. *Вопросы истории*. 1974, № 4, с. 211—215.
- Renfrew C., Bahn P. Archaeology. Theories, Methods and Practice. London, 1991.
- Rostovtzeff M.I. Iranians and Greeks in South Russia. Oxford, 1922.
- Rostovtzeff M.I. The Animal Style in South Russia and China. Princeton; London, 1929.

Надійшла 07.04.2018

В.И. Мордвинцева

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела античной археологии
Института археологии НАН Украины, v_mordvintseva@ukr.net

«ПОЗДНЕСКИФСКАЯ КУЛЬТУРА КРЫМА»: ВОЗНИКНОВЕНИЕ И ЭВОЛЮЦИЯ КОНЦЕПТА

Понятие «Позднескифская культура Крыма» является современным концептом, аналогичным по значению термину «Крымская Скифия», в котором изначально заложена интерпретационная модель, сформированная при изучении письменных и эпиграфических источников. Представляется, что феномен Позднескифской археологи-

ческой культуры Крыма скорее отражает хозяйственно-культурное развитие Крымского полуострова в условиях его вовлечения в мир-систему с двумя геополитическими центрами — Римом и Парфянским Ираном, сформировавшимися к середине II в. до н. э. и в I в. до н. э. разделившими ойкумену по р. Евфрат. Их ослабление или разрушение в III в. н. э. привело к разрыву и переформатированию большинства сетевых связей — идеологических, военных, торгово-экономических, что отразилось на большинстве периферийных по отношению к ним культур.

Для ответа на вопрос о сущности Позднескифской культуры Крыма большое значение имеет дальнейшее комплексное изучение отдельных памятников в их диахронном развитии. После выделения групп схожих памятников и выявления причин их сходства, возможно создание новой культурной типологии.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Позднескифская археологическая культура Крыма, культурно-исторические процессы, история исследования.

Valentina I. Mordvintseva

PhD., Senior Researcher of the Classical Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, v_mordvintseva@ukr.net

“LATE SCYTHIAN CULTURE OF THE CRIMEA”: ORIGIN AND EVOLUTION OF THE CONCEPT

The term “Late Scythian Culture of the Crimea” is a modern concept, similar in meaning to the term “Crimean Scythia”, in which the interpretation model, formed during the study of written and epigraphic sources, was originally laid. It seems that the phenomenon of the Late Scythian archaeological culture of the Crimea rather reflects the economic and cultural development of the Crimean peninsula in the context of its involvement in the world-system with two geopolitical centers - Rome and Parthian Iran, formed by the middle of the 2nd century BCE which divided the oecumene along the Euphrates River in the 1st century BCE. Their weakening or destruction in the 3rd century CE led to the rupture and reformatting of most of the ties - ideological, military, trade and economic, that affected the majority of peripheral to them cultures.

Further comprehensive study of the diachronic development of individual sites is of great importance for answering the question about the nature of the Late Scythian culture of the Crimea. Allocation of groups of similar sites and revealing the reasons for their similarity will make possible the further creation of a new cultural typology.

К е y w o r d s: Late Scythian archaeological culture of the Crimea, cultural-historical processes, history of research.

References

- Aibabin A.I., Gertsen A.H., Khrapunov I.N. Osnovnye problem etnicheskoi istorii Kryma. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*. 1993, no. 3, pp. 211-222.
- Antonov E.E. Poiavlenie pozdneskifskikh poselenii v Severo-Zapadnom Krymu: problema datirovaniia i atributsii. *Problemy istorii, filologii, kultury*. 2016, no. 2, pp. 178-195.
- Antonov E.E. Rannie poseleniia pozdnykh skifov v Severo-Zapadnom Krymu. *Problemy istorii, filologii, kultury*. 2017, no. 3, pp. 99-123.
- Artamonov M.I. Skifskoie tsarstvo v Krymu. *Vestnik Leningradskogo Universiteta*. 1948, no. 8, pp. 56-78.
- Babenchikov V.P. Nekropol Neapolia skifskogo. *Istoriia i arkheologiia Kryma*. Kyiv, 1957, pp. 94-141.
- Bogdanova N.A. Mogilnik pervykh vekov nashei ery u s. Zavetnoe. *Arkheologicheskie issledovaniia na yuge Vostochnoi Evropy. Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo museia*. 1989, no. 70, pp. 17-70.
- Bohdanova N.O. Mohylnyk I st. do n. e. - III st. n. e. bilia s. Zavitnoe Bakhchisaraiskoho raionu. *Arkheolohiia*. 1963, no. 15, pp. 95-109.
- Bruiaiko I.V. O sobytiakh III v. do n. e. v Severo-Zapadnom Prichernomore. *Vestnik drevnei istorii*. 1999, no. 3, pp. 76-91.
- Bruiaiko I.V. Ot Skifii k Sarmatii: desiat let spustia. *Stratum plus*. 2009, no. 3 (2005-2009), pp. 329-370.
- Chizhova L.K. Ernst N.L. - pervyi director biblioteki Tavricheskogo universiteta: k 95-letiiu so dnia osnovaniia biblioteki. *Kultura narodov Prichernomoria*. 2012, no. 265, pp. 156-168.
- Dashevskaiia O.D. Skify na severo-zapadnom poberezhe Kryma v svete novykh otkrytii. *Problemy skifskoi arkheologii. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. Moskva, 1971, no. 177, pp. 151-155.
- Dashevskaiia O.D. Pozdnie skify v Krymu. *Svod arkheologicheskikh istochnikov D1-7*. Moskva, 1991.
- Ernst N.L. Neapol skifskii (k stoletiiu so vremeni pervykh raskopok). *Vtoraia konferentsiia arkheologov SSSR. Khersones, 10-13 sentiabria 1927 goda (stoletie khersonesskikh raskopok (1827-1927))*. Sevastopol, 1927, pp. 23-28.
- Ernst N.L. Obzor arkheologicheskikh issledovaniiv v Krymu v 1935 g. *Sovetskaia arkheologiia*. 1937, no. 3, pp. 240-245.
- Gavriliuk N.A. Istoriia ekonomiki Stepnoi Skifii VI-III vv. do n. e. Kyiv; Kharkiv, 1999.
- Gening V.F. Struktura sistemy arkheologicheskogo znaniia (k voprosu o metodologicheskome analize urovnei znaniia v arkheologii). *Metodologicheskie i metodicheskie voprosy arkheologii*. Kyiv, 1982, pp. 5-47.
- Gening V.F. Struktura arkheologicheskogo poznaniia. Kyiv: Naukova dumka, 1989.
- Gening V.F., Buniatian K.P., Pustovalov S.Zh., Rychkov N.A. *Formalizovanno-statisticheskie metody v arkheologii (analiz pogrebalnykh pamiatnikov)*. Kyiv, 1990.
- Grakov B.N. Termin ΣΚΥΤΑΙ i ego proizvodnye v nadpisiakh Severnogo Prichernomoria. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*. 1947, no. 16, pp. 79-88.

- Gushchina I.I. O pogrebalnom obriade naseleniia Belbeksoidoliny (po materialam mogilnika Belbek IV v Yugo-Zapadnom Krymu). *Arkheologicheskie issledovaniia na yuge Vostochnoi Evropy. Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo museia*. 1982, no. 54.2, pp. 20-30.
- Kamenetskii I.S., Marshak B.I., Sher Ya.A. Analiz arkheologicheskikh istochnikov (vozmozhnosti formalizovannogo podkhoda). Moskva, 1975.
- Karasiov A.N. Raskopki Neapolia skifskogo v 1948 g. *Vestnik drevnei istorii*. 1950, no. 4, pp. 179-187.
- Khrapunov I.M. Do sotsialno-politychnoi kharakterystyky pizdnioskifskoho tsarstva. *Arkheolohiia*. 1992, no. 1, pp. 86-93.
- Khrapunov I.N. Etnicheskaia istoriia Kryma v rannem zheleznom veke. Simferopol; Kerch, 2004.
- Klein L.S. Arkheologicheskie istochniki. Leningrad, 1978.
- Koltukhov S.G. Pizdnioskifski poseleenniia skhidnoi chastyny Peredhirsokoho Krymu (materialy do arkheolohichnoi karty Krymskoi Skifii). *Arkheolohiia*. 1991, no. 4, pp. 76-89.
- Koltukhov S.G. Ukrepleniia Krymskoi Skifii. *Avtoreferat dissertatsii ... kand. ist. nauk*. Moskva, 1993.
- Koltukhov S.G. Ukrepleniia Krymskoi Skifii. Simferopol, 1999.
- Koltukhov S.G., Yurochkin V.Yu. Ot Skifii k Gotii. Ocherki istorii izucheniia varvarskogo naseleniia Stepnogo i Predgornogo Kryma (VII v. do n. e. – VII v. n. e.). Simferopol, 2004.
- Konduktorova T.S. Naseleniia Neapolia Skifskoho za antropolohichnymi danymi. *Materialy z antropolohii Ukrainy*. 1964, no. 3, pp. 32-71.
- Lebedev G.S. Istoriia otechestvennoi arkheologii 1700-1917 gg. Sankt-Petersburg, 1992.
- Levin M.G., Cheboksarov N.N. Khoziaistvenno-kulturnye tipy i istoriko-etnograficheskie oblasti. *Sovetskaia etnografiia*. 1955, no. 4, pp. 3-17.
- Lobova I.I. Sarmaty v Krymu. *Dissertatsiia ... kandidata istoricheskikh nauk*. Moskva, 1956.
- Lysenko A.V. Istoriia issledovaniia yuzhnoi chasti Gornogo Kryma rimskogo vremeni. *Arkheologicheskii almanakh*. 2015, no. 15, pp. 55-107.
- Mordvintseva V.I. Formirovanie kontseptsii kulturno-istoricheskikh protsessov v varvarskom mire Severnogo Prichernomoria v III v. do n. e. - ser. III v. n. e. *Istoriia i arkheologiia Kryma*. 2016, no. 3, pp. 178-199.
- Mordvintseva V.I. Mir-sistemnyi analiz v arkheologii na primere zverinogo stilia Severnogo Prichernomoria sarmatskogo vremeni. *Mezhdru Vostokom i Zapadom: dvizhenie kultur, tekhnologii i imperii. III Mezhdunarodnyi congress srednevekovoi arkheologii evraziiskikh stepei*. Vladivostok, 2017, pp. 199-203.
- Mordvintseva V.I., Lysenko A.V. Issledovaniia mogilnika rimskogo vremeni Luchistoe-2 (Yuzhnyi Krym). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015*. Kyiv, 2016, pp. 7-10.
- Narushevich A. Tavrikiia, ili izvestiia drevneishie i noveishie o sostoianii Kryma i ego zhiteliakh do nashikh vremion. Kyiv, 1788.
- Nashy zadachi v oblasti arkheologicheskikh issledovaniia, v sviazi s resheniiami TsK VKP(b) i Sovnarkoma Soiuzna SSR ob uchebnikakh po istorii. *Sovetskaia arkheologiia*. 1937, no. 2, pp. 1-15.
- Novichenkova N.G. Ustroistvo i obriadnost sviatilishcha u perevala Gurzufskoe Sedlo. Yalta, 2002.
- Olkhovskii V.S. Do etnichnoi istorii davnioho Krymu. *Arkheolohiia*. 1990, no. 1, pp. 27-38.
- Olkhovskii V.S. Pro diskusiini pytannia sotsialno-politychnoi istorii pizdnioskifskoho tsarstva. *Arkheolohiia*. 1992, no. 2, pp. 136-139.
- Olkhovskii V.S., Khrapunov I.N. Krymskaia Skifiia. Simferopol, 1990.
- Pogrebova N.N. Pogrebeniia v Mavzolee Neapolia skifskogo. *Pamiatniki epokhi bronzy i rannego zheleza v Severnom Prichernomore. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. Moskva, 1961, no. 96, pp. 103-213.
- Polin S.V. Ot Skifii k Sarmatii. Kyiv, 1992.
- Popova E.A. Pozdnieskifskaia kultura: istoriia izucheniia, problemy, gipotezy. *Vestnik Moskovskogo Universiteta. Seriia 8. Istoriia*. 2011, no. 1, pp. 136-147.
- Popova E.A. Gorodishche "Chaika" pozdneellinisticheskogo vremeni i problema istokov pozdnieskifskoi kultury. *Problemy istorii, filologii, kultury*. 2012, no. 2 (36), pp. 3-17.
- Puzdrovskiy O.E. Krymska Skifiia v kintsi II st. do n. e. - persh. pol. III st. n. e. *Arkheolohiia*. 1992, no. 2, pp. 125-135.
- Puzdrovskii A.E. Krymskaia Skifiia vo II v. do n. e. - III v. n. e. Simferopol, 2007.
- Raevskii D.S. Skify i sarmaty v Neapole (po materialam nekropolia). *Problemy skifskoi arkheologii. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. Moskva, 1971a, no. 177, pp. 143-151.
- Raevskii D.S. Pozdnieskifskaia semia po arkheologicheskim dannym. *Sovetskaia etnografiia*. 1971b, no. 2, pp. 60-68.
- Raevskii D.S. Neapol ili Palakii? *Vestnik drevnei istorii*. 1976, no. 1, pp. 102-107.
- Ravdonikas V.I. Peshchernye goroda Kryma i gotskaia problema v sviazi so stadialnym razvitiem Severnogo Prichernomoria. *Gotskii sbornik. Izvestiia Gosudarstvennoi akademii istorii materialnoi kultury*. 1932, no. 12.1-8, pp. 5-106.
- Renfrew C., Bahn P. Archaeology. *Theories, Methods and Practice*. London, 1991.
- Rostovtsev M.I. Skifiia i Bospor. Kriticheskii obzor pamiatnikov literaturnykh i arkheologicheskikh. Leningrad, 1925.
- Rostovtzeff M.I. Iranians and Greeks in South Russia. Oxford: Clarendon Press, 1922.
- Rostovtzeff M.I. The Animal Style in South Russia and China. Princeton; London, 1929.
- Sestrentsevich-Bogush S. Istoriia tsarstva Khersonesa Tavriiskogo. Sankt-Petersburg, 1806.
- Shcheglov A.N. Poseleniia Severo-Zapadnogo Kryma v antichnuiu epokhu. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*. 1970, no. 124, pp. 19-24.
- Shcheglov A.N. Severo-Zapadnyi Krym v antichnuiu epokhu. Leningrad, 1978.
- Shults P.N. O rabotakh Evpatoriiskoi ekspeditsii. *Sovetskaia Arkheologiia*. 1937, no. 3, pp. 252-254.

- Shults P.N. Arkheologicheskie issledovaniia v Evpatoriiskom raione. *Arkheologicheskie issledovaniia v RSFSR v 1934-1936 gg.* Moskva; Leningrad, 1941, pp. 265-277.
- Shults P.N. Issledovaniia Neapolia skifskogo (1945-1950). *Istoriia i arkeologii Kryma.* Kyiv, 1957, pp. 61-93.
- Shults P.N. Pozdneskifskaiia kultura i eio variant na Dnepre i v Krymu (Postanovka problemy). *Problemy skifskoi arkeologii. Materialy i issledovaniia po arkeologii SSSR.* Moskva, 1971, no. 177, pp. 127-143.
- Solomonik E.I. Epigraficheskie pamiatniki Neapolia skifskogo. *Numizmatika i epigrafika.* 1962, no. 3, pp. 32-44.
- Symonovich E.A. K voprosu ob etnicheskoi prinadlezhnosti nizhnedneprovskikh pamiatnikov rubezha i nachala n. e. *Zapiski Odesskogo arkheologicheskogo obshchestva.* 1960, no. 1, pp. 154-162.
- Symonovich E.A. Naselenie stolitsy pozdneskifskogo tsarstva. Kyiv, 1983.
- Tolstoi I., Kondakov N. Russkie drevnosti v pamiatnikakh iskusstva. Sankt-Petersburg, 1889-1899, no. 1-6.
- Tolstoi I., Kondakov N. Klassichaskie drevnosti yuzhnoi Rossii. Russkie drevnosti v pamiatnikakh iskusstva. Sankt-Petersburg, 1889, no. 1.
- Tolstov S.P. Ocherki pervonachalnogo islama. *Sovetskaia etnografiia.* 1932, no. 2, pp. 24-82.
- Tunkina I.V. Russkaia nauka o klassicheskikh drevnostiakh yuga Rossii (XVIII - seredina XIX vv.). Sankt-Petersburg, 2002.
- Vysotska T.M. Do pytannia pro sotsialno-politychnu strukturu pizdnoskifskoi derzhavy. *Arkheolohiia.* 1992, no. 2, pp. 139-143.
- Vysotskaia T.N. Pozdnie skify v Yugo-Zapadnom Krymu. Kyiv, 1972.
- Vysotskaia T.N. Neapol - stolitsa gosudarstva pozdnykh skifov. Kyiv, 1979.
- Vysotskaia T.N. Etnicheskii sostav naseleniia Krymskoi Skifii. *Materialy k etnicheskoi istorii Kryma VII v. do n. e. – VII v. n. e.* Kyiv, 1987, pp. 40-67.
- Vysotskaia T.N. Ust-Almynskoe gorodishche i nekropol. Kyiv, 1994.
- Vysotskaia T.N. Obshchee i osobennoe v kulture pozdnykh skifov Kryma. *U Ponta Yevksinskogo (pamiat P.N. Shultsa).* Simferopol, 2004, pp. 41-49.
- Yatsenko I.V. Issledovanie sooruzhenii skifskogo perioda na gorodishche Chaika v Evpatorii (1964-1967 gg.). *Kratkie soobshcheniia Instituta Arkheologii.* 1970, no. 124, pp. 31-38.
- Yatsenko I.V. Arkheologicheskie raskopki v predmeste Evpatorii. *Voprosy istorii.* 1974, no. 4, pp. 211-215.
- Zaitsev Yu.P. Do pytannia pro hretske naselennia Neapolia Skifskoho. *Arkheolohiia.* 1990, no. 1, pp. 83-94.
- Zaitsev Yu.P. Neapol skifskii – Olviia - Bospor: k probleme etnokulturnykh svyazi. *Olviia - 200. Tezisy dokladov konferentsii, posviashionnoi 200-letiiu otkrytiia Olvii.* Nikolaev, 1994, pp. 47-48.
- Zaitsev Yu.P. Skilur i ego tsarstvo: novye otkrytiia i novye problemy. *Vestnik drevnei istorii.* 1999, no. 2, pp. 127-148.
- Zaitsev Yu.P. Neapol skifskii (II v. do n. e. - III v. n. e.). Simferopol, 2003.
- Zaitsev Yu.P. Krestovidnye psalii Severnogo Prichernomoria. *Chetviortaia Kubanskaia arkheologicheskaiia konferentsiia. Tezisy i doklady.* Krasnodar, 2005, pp. 88-94.
- Zaitsev Yu.P. Neapol Skifskii - Ak-Kaia - Pantikapei: varvary Kryma i Bospor v III-I vv. do n. e. *Bosporskii fenomen. Greki i varvary na Evraziiskom perekriostke. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (Sankt-Peterburg, 1922 noiabria 2013 g.).* Sankt-Petersburg, 2013, pp. 499-506.
- Zaitsev Yu.P., Koltukhov S.G. Pogrebenie voina ellinisticheskogo vremeni u s. Chistenkoe v predgornom Krymu. *Bosporskie issledovaniia.* Simferopol, 2004, no. 7, pp. 242-259.
- Zinevich H.P. Do antropologii mogilnika bilia s. Zavitne v Krymu. *Materialy z antropologii Ukrainy.* 1971, no. 5, pp. 111-121.
- Zinevich H.P., Kruts S.I. Antropologicheskaiia kharakteristika drevnego naseleniia territorii Ukrainy. Kyiv, 1968.
- Zubar V.M. Pro pizdnoskifsku derzhavnist. *Arkheolohiia.* 1992, no. 1, pp. 100-102.
- Zuev V.Yu. O putiakh resheniia “problemy III v. do n. e.” v periodizatsii arkheologicheskikh pamiatnikov sarmatskoi epokhi. *Stratum plus.* 1999, no. 3, pp. 305-324.